

اعتبار سنجی اصالت روایات مهدوی کتاب کنونی سلیم بن قیس و اعتبار کتاب، در آثار شیخ مفید

کاظم استادی^۱

چکیده

کتاب کنونی سلیم بن قیس، کتابی است حدیثی با موضوعات تاریخی - اعتقادی، که گفته‌اند اولین کتاب شیعه است، و روایات متعددی در زمینه امام زمان عجل الله فرجه و پیشگویی پیامبر ص از عدالت ایشان و همچنین، پیشگویی درباره سفیانی، نفس زکیه و یاران حضرت مهدی عجل الله فرجه، مقام امام زمان عجل الله فرجه در بهشت، و زندگی در دولت امام زمان عجل الله فرجه، در آن وجود دارد. از سوی دیگر، همواره دیدگاه‌های مخالفی درباره اصالت متن کتاب سلیم، ابراز شده است، تاجایی که برخی آن را ساختگی دانسته‌اند. یکی از راه‌های شناخت اصالت و اعتبار کتاب سلیم، بررسی نسبت این کتاب با منابع نخستین است؛ که از جمله مهم‌ترین دسته منابع نخستین شیعی را آثار شیخ مفید (م ۴۱۳ق) می‌توان نام برد. در پژوهش حاضر، با روش کتابخانه‌ای به بررسی آثار شیخ مفید و نسبت آن آثار با کتاب کنونی سلیم پرداخته است. نتیجه این که شیخ مفید، یا کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم را ندیده است (و این کتاب‌ها، ساخته و پرداخته پس از دوران شیخ مفید هستند)؛ یا این که، اساساً وی این کتاب‌ها را معتبر نمی‌دانسته است.

واژگان کلیدی: احادیث مهدی، کتاب سلیم، شیخ مفید، سلیم بن قیس.

مقدمه

اصل یا «کتاب سلیم» منسوب به سلیم بن قیس، یکی از منابع مهم تاریخی - کلامی شیعی است، که روایات متعددی مربوط به امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف، در آن آمده است؛ به طوری که برخی از متأخران، آن را اولین میراث مکتوب درباره حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف می دانند (انصاری، ۱۳۸۴: عنوان کتاب و مقدمه).

عمده موضوعات کتاب کنونی سلیم در مورد امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف، عبارتند از:

۱. إخبار أميرالمؤمنين عليه السلام عن دخول المهدي عليه السلام الكعبة و بكاءه و تضرعه... (سلیم، ۱۴۱۵: ج ۲، ص ۷۷۵)؛

۲. أميرالمؤمنين عليه السلام، كان يعرف جميع من يبائع المهدي عليه السلام بين الركن و المقام... (همان، ص ۶۲۸)؛

۳. بشارة رسول الله صلى الله عليه وآله بالإمام المهدي عليه السلام و ظهوره (همان، ص ۶۲۸، ۷۶۹، ۹۰۸ و ۹۱۰)؛

۴. بشارة عيسى بن مريم عليه السلام بظهور المهدي عليه السلام... (همان، ص ۷۰۸)؛

۵. ذكر صفة المهدي و عدله في الكتف الذي كتبه رسول الله صلى الله عليه وآله عند وفاته... (همان، ص ۸۷۸)؛

۶. صلاة عيسى بن مريم عليه السلام خلف الإمام المهدي عليه السلام و قوله له: «إنكم أئمة لاينبغى لأحد أن يتقدمكم...» (همان، ص ۷۰۷)؛

۷. المهدي عليه السلام من سادات أهل الجنة... (همان، ص ۸۵۷)؛

۸. المهدي عليه السلام من ولد الحسين عليه السلام... (همان، ص ۵۶۸ و ۹۱۰)؛

۹. هروب الإمام مهدي عليه السلام من السفيناني إلى مكة... (همان، ص ۷۷۵)؛

۱۰. يبعث الله للمهدي عليه السلام أقواماً يجتمعون من أطراف الأرض... (همان، ص ۷۷۵)؛

۱۱. يملأ الله الأرض بالمهدي عليه السلام قسطاً و عدلاً... (همان، ص ۵۶۷، ۶۲۸، ۷۰۸، ۷۶۳، ۷۷۵، ۸۷۸، ۹۰۸ و ۹۱۰).

موافقان اعتبار کتاب سلیم، غالباً بدون توجه به مشکلات محتوایی این کتاب، و نیز وضعیت نسخه های خطی مشوش کتاب های سلیم، اصرار دارند با بیان دیدگاه های تأییدی دانشمندان و علمای پیشین، و ایجاد اسناد قابل قبول برای کتاب سلیم، نسبت به اعتبار این کتاب اقدام، یا

وضعیت اعتبار آن را تصحیح و پررنگ کنند (همان، ج ۱، سراسر متن).

از طرف دیگر، در مورد نقد و بررسی کتاب سلیم، مقالات متعددی نگارش یافته است (استادی، ۱۳۹۹ پ: سراسر متن). بنابراین، باید توجه داشت جدا از جعلی بودن اسناد منسوب به شیخ طوسی بر نسخه‌های خطی کتاب منسوب به سلیم (همان، ۱۴۰۰ ب: ص ۱۵۰)؛ همواره دیدگاه‌های مخالفی در زمینه اصالت متن کتاب کنونی سلیم، ابراز شده و متقابلاً دیدگاه‌هایی از اندیشمندان وجود داشته که کتاب منسوب به سلیم بن قیس را ساختگی دانسته‌اند (شوشتری، بی تا: ص ۲۳۴؛ شوشتری، ۱۴۲۴: ج ۱، ص ۹۴ و حلی: ۱۴۱۷: ص ۳۲۵)؛ به گونه‌ای که حتی برخی از صاحب‌نظران درباره «موضوع» بودن این کتاب، به نوعی «اجماع» معتقد شده‌اند (مازندرانی، ۱۳۴۲: ج ۱، ص ۸۷).

جدا از بحث‌های انتقادی متعددی که در مورد کتاب سلیم مطرح شده است و می‌شود (استادی، ۱۴۰۰ الف: ص ۲۴۰ به بعد)؛ این نکته قابل تأمل است که در هیچ‌کدام از مقالات و انتقادات مربوط به کتاب سلیم، به صورت مشخص، به بررسی نسبت و مقایسه آثار یک دانشمند با کتاب کنونی منسوب به سلیم و احادیث آن، پرداخته نشده است. این روش جدید، می‌تواند نقدهای کلی بیان شده در زمینه اعتبار کتاب سلیم را، جزیی و تخصصی کند.

طرح مسئله

در مورد امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف، روایات متعددی در کتاب‌های کنونی سلیم آمده است. از سوی دیگر، در زمینه هویت تاریخی و شخصیت سلیم و نیز صحت و اعتبار کتاب سلیم بن قیس در منابع شیعی مناقشاتی وجود دارند.

یکی از راه‌های شناخت اعتبار کتاب سلیم و اصالت سنجی روایات موجود در آن؛ بررسی نسبت و مقایسه این کتاب با منابع نخستین شیعی است؛ و یکی از مهم‌ترین دسته منابع نخستین شیعی، آثار شیخ مفید (م ۴۱۳ ق) می‌باشند؛ زیرا شیخ مفید، نخستین کسی از علمای شیعه است که حوزه علمی منظمی را در بغداد بنیان نهاد؛ و بعد از او، دیگر عالمان در افزایش و ارتقای کمیت و کیفیت این حوزه، کوشیدند. وی، مهم‌ترین عالم تشیع در اواخر قرن چهارم و اوایل قرن پنجم بوده است که در بیش‌تر علوم اسلامی تخصص و تبحری کم نظیر داشته، و در زمینه‌های

گوناگونی، آثار مهمی تدوین کرده است. بدون اغراق، بیش‌تر اندیشمندان و پژوهشگرانی که درباره شخصیت علمی او نگاشته‌اند، به تخصص و تبحر وی در علوم اسلامی اعتراف داشته، و به آرا و نظریات دقیق وی، اهمیت داده‌اند (نجاشی، ۱۴۰۷: ص ۳۲۷؛ طوسی، بی‌تا: ص ۱۵۷ و حلی، ۱۴۱۷: ص ۱۴۷)؛ حتی عالمان اهل سنت عبارات بلندی را در اهمیت و جایگاه شیخ مفید بیان کرده‌اند.^۱

شیخ مفید و عصر او، از جنبه‌های متعددی حائز اهمیت هستند. مثلاً در این دوران، پیروان مذاهب اسلامی به تبادل اندیشه و مباحثه و مناظره پرداخته‌اند؛ و شیخ مفید که در غالب رشته‌های اسلامی، تبحر و تخصص داشته، با اهل هر مذهب و عقیده اسلامی مباحثه و مناظره کرده است (الذهبی، ۱۴۰۵: ج ۱۷، ص ۳۴۴)؛ و در برابر شبهات و اشکالات آن‌ها، پاسخگو بوده است (محمی‌الدین، ۱۹۵۷: ص ۸۳).

شیخ مفید به دلیل مباحثات و مناظراتی کلامی و تاریخی که با عالمان مذاهب اسلامی و نیز فرقه‌های گوناگون داشته است؛ از قبیل معتزله، مجبره، حشویه، ناصبیه، زیدیه، کیسانیه، اسماعیلیه، قرامطه، مبارکه، ناووسیه، سمطیه، فطحیه، واقفیه، بشریه؛ و به خصوص بحث‌هایی که با قاضی ابوبکر باقلانی، عبد الجبار معتزلی، قاضی ابوبکر بن سیار، قاضی عمانی، ابوبکر دقاق، ابو عمرو شطوی و غیره داشته؛ در بین ایشان از شهرت ویژه برخوردار بوده است.

بنابراین، بررسی نسبت و مقایسه کتاب‌های کلامی و تاریخی پیش از شیخ مفید و نیز آثار دوران او با آثار وی، می‌تواند درجه اعتبار، اهمیت و کارکرد این آثار را نزد شیخ مفید و دوران او به ما نشان دهد. این بررسی و «نسبت سنجی» آثار با شیخ مفید، از جنبه‌های مختلفی اهمیت دارد: ۱. اهمیت شیخ مفید و جایگاه او؛ ۲. ایام زندگی شیخ مفید (قرون نخستین) و دسترسی وی به آثار دست اول و حتی مفقود کنونی؛ ۳. گستردگی و تنوع آثار شیخ مفید؛ ۴. پیرنگ بودن آثار کلامی و تاریخی شیخ مفید؛ ۵. نگارش کتاب‌های مهدوی؛ همانند الفصول العشرة فی الغيبة و

۱. برای اطلاع بیش‌تر: یافعی، *مرآة الجنان*، ج ۳، ص ۲۸؛ ابن اثیر، *البدایه و النهایه*، ج ۱۲، ص ۱۵؛ ابن جوزی، *المنتظم*، ج ۸، ص ۱۱؛ زرکلی، *أعلام*، ص ۹۶۹؛ پطرس بستانی، *دایرة المعارف*، ج ۱، ص ۶۹۶؛ ذهبی، *میزان الاعتدال*، ج ۳، ص ۱۲۹ و ۱۳۱ و ابن اثیر، *کامل*، ج ۹، ص ۱۱۳.

اربع رسالات فی الغیبة.

با توجه به آنچه بیان شد، یکی از آثار مهمی که لازم است نسبت به آثار شیخ مفید اعتبارسنجی شود، کتاب کنونی سلیم است. این بررسی می‌تواند ابعاد مبهم و مناقشه‌های مربوط به کتاب سلیم را بیش از پیش، روشن و یا رفع کند.

به عبارت دیگر، تعامل شیخ مفید و سلیم بن قیس و نیز کتاب منسوب به سلیم، می‌تواند ابعاد مهمی از وجود خارجی کتاب و نیز اعتبار کتاب و حتی چگونگی و این‌همانی محتوای کتاب اصلی و احتمالی سلیم را با کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم، برای ما روشن کند.

بنابراین، برای حل مشکل اعتبار و ابهام در کتاب‌های منسوب به سلیم و نیز ابهام در هویت تاریخی شخصیت سلیم بن قیس، مناسب است به این سؤالات پردازیم:

- آیا شیخ مفید، احادیث کتاب‌های کنونی سلیم را دیده است؟
- آیا سلیم بن قیس نزد شیخ مفید شناخته شده و معتبر بوده است و از احادیث و مطالب منقول از سلیم در آثار خود بهره برده است؟
- آیا محتوای مطالب منسوب به سلیم در دوران شیخ مفید، با مطالب موجود و در دسترس ما از سلیم بن قیس همانند هستند؟

بی‌تردید بررسی سلیم بن قیس در آثار شیخ مفید و پاسخ به سؤالات مذکور، بسیار مهم هستند؛ به این معنا که اگر نقش سلیم بن قیس و کتاب و احادیث او در آثار شیخ مفید «برجسته» باشند؛ برای تعیین هویت تاریخی سلیم و نیز اعتبار کتاب‌های کنونی منسوب به او، مهم و تأثیرگذار خواهند بود؛ و اگر وجود و نقش سلیم و کتاب‌های منسوب به او نزد شیخ مفید و آثار وی، کم‌رنگ یا بی‌رنگ باشند؛ این رویکرد می‌تواند گویای نبود اصل کتاب تا آن دوره، و یا حداقل، در دسترس نبودن آن کتاب در آن دوران، و یا بی‌اعتباری کتاب نزد شیخ مفید و علمای هم‌دوره وی باشد.

۱. بررسی نسبت سلیم به آثار شیخ مفید

پیش از بررسی نسبت سلیم به آثار شیخ مفید، لازم است به دو نکته بسیار مهم توجه کنیم: نکته اول این‌که ما با دو دسته احادیث منسوب به سلیم بن قیس روبه‌رو هستیم:

یک. احادیث غالباً کوتاه و با محتوای اخلاقی و مناقبی که همگی از شخص عمر بن اذینه نقل شده‌اند؛ و در آثار حدیثی قرون نخستین، متفرق هستند؛

دو. احادیث بلند (تاریخی و مطاعنی) موجود در کتاب کنونی منسوب به سلیم، که سند آن در تمامی نسخه‌های خطی، از معمر بن راشد است و نه از عمر بن اذینه (استادی، ۱۴۰۰ ب: ص ۱۵۰)؛ هر چند که در این میان، یک استثنا وجود دارد، و آن حدود ۵ حدیث نعمانی در کتاب الغیبه او می‌باشد؛ که این احادیث، از عمر بن اذینه نیستند و از معمر بن راشد نقل شده‌اند؛ و در نوشتار دیگری، در مورد نونویس و جعلی بودن این احادیث، و افزوده شدن آن‌ها بر نسخه اصلی کتاب الغیبه نعمانی سخن گفته‌ایم (همان، ۱۳۹۹ ت: فصل نعمانی و سلیم).

نکته دوم این‌که منظور ما از «کتاب‌های کنونی سلیم»، نسخه‌های خطی موجود از کتاب منسوب به سلیم است. نسخه‌های خطی کنونی این کتاب چندگانه هستند؛ یعنی، اکنون ۸ مدل و نوع مختلف نسخه خطی (با تحریرهای متفاوت) از کتاب سلیم، در دست ماست؛ که همگی به سلیم بن قیس منسوب هستند؛ و یک حدیث مشترک باهم نیز ندارند؛ و البته، هیچ کدام از نسخه‌ها، از سال ۹۱۸ ق، قدیمی‌تر نیست (همان، ۱۳۹۹ ت: ص ۱۴۵).

با توجه به این نکات، برای بررسی نسبت شخص سلیم بن قیس و نیز احادیث منسوب به وی با آثار شیخ مفید، حداقل لازم است به مقدمات و مسائل مرتبطی، همانند معرفی آثار شیخ مفید و تذکر آثار منسوب به وی، پرداخته شود؛ تا در ضمن آن، بررسی بهتری صورت گیرد و نتایج دقیق‌تری ملاحظه شود.

تالیفات شیخ مفید بر اساس فهرست نجاشی، ۱۷۶ کتاب و رساله، در چندین رشته علمی هستند (نجاشی، ۱۴۰۷: ص ۳۹۹ - ۴۰۲)؛ که مجموعه آثار موجود شیخ مفید در مجموعه‌ای چهارده جلدی با عنوان «مُصَنَّفَاتُ شیخ مفید» در سال ۱۳۷۱، توسط کنگره جهانی شیخ مفید منتشر شد. این کتاب‌ها، رسائل و آثار شیخ مفید را می‌توان به دو دسته مرتبط و غیر مرتبط با موضوعات کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم، تقسیم کرد.

بنابراین، بررسی نسبت سلیم بن قیس و احادیث و کتاب‌های منسوب به وی، در سه مرحله زیر قابل تأمل و بررسی است:

الف) آثار غیرمرتبط شیخ مفید با کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم

این آثار، کتاب‌ها و رسائل با رویکرد فقهی و اصولی شیخ مفید را شامل می‌شوند و عبارتند از:
۱. أحكام النساء، ۲. الإشراف، ۳. الأعلام بما اتفقت عليه الإمامية من الأحكام، ۴. تحریم ذبائح أهل الكتاب، ۵. التذكرة بأصول الفقه، ۶. خلاصة الایجاز فی المتعة، ۷. الرد علی أصحاب العدد (جوابات أهل الموصل فی العدد و الرؤیة)، ۸. رسالة فی المهر، ۹. المتعة، ۱۰. مختصر التذكرة بأصول الفقه، ۱۱. المنزار، ۱۲. المسائل الصاغانیة، ۱۳. المسائل الطوسیة، ۱۴. مسائل العویص، ۱۵. المسح علی الرجلین، ۱۶. المقنعة، ۱۷. النکت فی مقدمات الأصول.

در کل این آثار، هیچ نام و نشانی از سلیم بن قیس و نیز احادیث وی یافت نشد؛ جز یک حدیث کوتاه که در «باب قییمز أهل الخمس و مستحقیه» از کتاب المقنعة آمده است (مفید، ۱۴۱۰: ص ۲۷۷). این حدیث، عیناً در کتاب اصول کافی ذکر شده است (کلینی، ۱۳۸۸: ص ۵۳۹). بین متن حدیث اصول کافی و المقنعة، تفاوت بسیار اندکی دیده می‌شود؛ به طوری که به نظر می‌رسد شیخ مفید این حدیث را از کافی اخذ کرده باشد؛ مخصوصاً این که، حدیث مذکور، در متن نسخه‌های کنونی کتاب‌های منسوب به سلیم، بسیار متفاوت درج شده است؛ آن گونه که نشان نمی‌دهد کلینی و شیخ مفید از این متن در دسترس ما، استفاده کرده باشند.

ب) آثار مرتبط شیخ مفید با کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم

موضوعات کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم، مباحثی مانند تاریخ جریان‌ات عصر پیامبر ﷺ، برخی جنگ‌های حضرت امیر علیؑ، سقیفه، امامت، فضائل اهل بیت علیهم السلام و مطاعن دشمنان حضرت امیر را شامل می‌شوند که به صورت خلاصه، می‌توان این مباحث را به چند عنوان کلام، تاریخ و امامت خلاصه کرد.

بنابراین، آثار مرتبط شیخ مفید با این مطالب کتاب‌های سلیم، بیش‌تر آثار شیخ مفید را شامل خواهند شد؛ چراکه اغلب آثار شیخ مفید کلامی و تاریخی هستند. این آثار کتاب‌ها و رسائل فقهی و اصولی شیخ مفید را شامل می‌شوند و عبارتند از: ۱. الإرشاد، ۲. الإفصاح فی إمامة أمير المؤمنين علیؑ، ۳. أقسام المولی، ۴. الأمالی، ۵. أوائل المقالات فی المذاهب و المختارات، ۶. إیمان أبی طالب، ۷. تزویج علی بنته من عمر، ۸. تفضیل أمير المؤمنين، ۹. الجمل و النصره لسید العتره فی حرب

البصرة، ۱۰. الحکایات، ۱۱. رساله حول الحديث نحن معاشر الأنبياء لانورث، ۱۲. رساله حول خبر ماریه، ۱۳. رساله فی معنی المولی، ۱۴. رساله فی الامامه و ذکر اغلاط العامه، ۱۵. رسائل فی الغیبه، ۱۶. شرح المنام، ۱۷. عدم سهو النبي، ۱۸. الفصول العشره، ۱۹. مسأله الشیعه فی مختصر تواریخ الشریعه، ۲۰. مسأله فی الإراده، ۲۱. مسألتان فی النص علی علی، ۲۲. المسائل الجارودیه، ۲۳. المسائل السرویة، ۲۴. المسائل العشر فی الغیبه، ۲۵. المسائل العکبریة.

۲-۱. نتیجه جست و جوی سلیم در آثار شیخ مفید با موضوع مرتبط

برای جست و جوی سلیم بن قیس در آثار شیخ مفید، به نام کامل وی بسنده نشد، بلکه عناوین گوناگونی همچون «سلیم»، «سلیم بن قیس»، و اسامی مشابه همچون «سلیمان بن قیس»؛ و نیز راویان اصلی وی، همچون ابان بن ابی عیاش و عمر بن اذینه و معمر بن راشد، جست و جو شدند؛ تا اگر نشانی از سلیم در آثار شیخ مفید وجود دارد، یافت شود؛ حتی اگر مطالبی به نقل از سلیم و کتاب های کنونی منسوب به وی، بدون ذکر راوی و نام سلیم در آثار شیخ مفید هستند، شناسایی شوند.

در تمامی ۲۵ عنوان کتاب و اثر شیخ مفید که با موضوعات کتاب های کنونی منسوب به سلیم (یعنی کلام، تاریخ، امامت، فضائل و...) مرتبط هستند؛ جست و جوی چند باره رایانه ای انجام شد؛ اما هیچ نام و نشانی از سلیم بن قیس، که گویای هویت و وجود تاریخی وی به عنوان اصحاب حضرت امیر علیه السلام باشد، و نیز هیچ روایت، حدیث و مطلبی منقول از وی یافت نشد.

این وضعیت سلیم در آثار شیخ مفید، در صورتی است که برخی از این آثار وی، با مسائل کتاب های کنونی منسوب به سلیم بسیار همپوشانی دارند؛ و نبود نام و مطلبی از سلیم در آنها، بسیار حائز اهمیت است. برای توجه به این نکته و برای رعایت اختصار، تنها به بررسی توصیفی چند اثر از شیخ مفید نسبت به موضوعات کتاب های منسوب به سلیم اشاره می شود:

۱-۲-۱. الْجَمَلُ وَالنُّصْرَةُ لِسَيِّدِ الْعَتْرَةِ فِي حَرْبِ الْبَصْرَةِ

این کتاب شامل دو کتاب از شیخ درباره جمل است: «النصره» مباحث کلامی جمل را در بردارد؛ و «الجمل» مباحث تاریخی این فتنه را شامل است و هردو در یک مجلد چاپ شده اند. البته جدا از مباحث جنگ جمل، برخی از عناوین و مطالب کتاب عبارتند از: حدیث منزلت، انکار بیعت

ابوبکر توسط گروهی، کراهت مسلمانان از خلیفه کردن ابوبکر و عمر و صحابه در شورا (مفید، ۱۴۱۳: فهرست). کتاب جمل از این رو مهم است که شیخ مفید گروهی از یاران امام علی علیه السلام را در کتاب نام برده است (همان)؛ که نام تعدادی از ایشان، حدود ۴۰ بار در این کتاب آمده است.^۱

با این که کتاب مفصل و حجیم «الجمل» شیخ مفید، در برخی موضوعات با کتاب‌های کنونی سلیم مشابهت‌هایی دارد؛ و نیز شخص سلیم (طبق ادعای کتاب کنونی سلیم) به عنوان صحابی خاص امام علی علیه السلام در برخی مسائل مهم (همانند جنگ جمل) مستقیماً شرکت داشته است و نیز برخی مطالب، همانند حدیث منزلت یا حدیث شماره ۳ (مطابق نسخه چاپی) مستقیماً در کتاب سلیم^۲ وجود دارند؛ با وجود این موارد؛ شیخ مفید از شخصیت سلیم و نیز کتاب وی در کتاب الجمل مطلبی ذکر نکرده است.

این که در کتاب جمل شیخ مفید، نه نامی از سلیم وجود دارد و نه نقلی از سلیم و یا کتاب او؛ از دو منظر بسیار مهم است: اول این که، طبق مطالب کتاب کنونی سلیم، سلیم بن قیس در جنگ جمل حضور داشته و به ادعای برخی (سلیم، ۱۴۱۵: مقدمه مصحح)، از یاران نزدیک حضرت علی علیه السلام و عضو گروه «شرطة الخميس» یا همان «فداییان امیرالمؤمنین علیه السلام» بوده است. بنابراین، وقتی شیخ مفید از یاران حضرت علی در جنگ جمل یاد می‌کند، این سؤال مطرح می‌شود که چرا از سلیم بن قیس به عنوان صحابی نزدیک حضرت امیر علیه السلام، در بین این یاران نشانی وجود ندارد. دوم: با وجود این که سلیم بن قیس گزارش‌گر جنگ جمل می‌باشد (همان، ۱۳۹۷: ص ۴۹۵-۴۹۷)؛ اما شیخ مفید مطلبی از گزارش‌های وی در تحقیقات خود نیاورده است.

۱. مثلاً نام عمار بن یاسر، ۳۷ بار؛ نام مالک بن الحارث الأشرانجی، ۲۱ بار؛ نام محمد بن ابی بکر، ۱۶ بار؛ نام الأحنف بن قیس و حکیم بن جبلة العبدی ۸ بار؛ نام زید بن صوحان، ۷ بار و ابوالهیثم بن التیهان (مالک بن بلی) و قیس بن سعد بن عبادة ۶ بار در کتاب برده شده است.

۲. سلیم بن قیس، اسرار آل محمد، نشر دلیل ما، قم، ۱۳۹۷: ص ۲۲۸، ۳۱۷ و ۴۸۷.

۱-۲-۲. الإفصاح في الإمامة

کتابی است مفصل در اثبات عقاید شیعه درباره امامت و جانشینی پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ که در سال ۳۷۳ ق تألیف شده است. بنا بر تصریح مؤلف در ابتدای کتاب، هرآنچه در موضوع امامت ذکر آن لازم بوده است، در این کتاب آمده و تنها کتابی است که فقط به مسئله امامت، آن هم به همه مسائل امامت در آن دوره می‌پردازد (مفید، ۱۴۱۴ الف: ص ۱۳ - ۲۶).

با این که کتاب مذکور، در برخی موضوعات با کتاب‌های کنونی سلیم دارای مشابهت‌های فراوانی است؛ هیچ اشاره، نقل و مطلبی از شخص سلیم و کتاب وی در این کتاب شیخ مفید وجود ندارد؛ زیرا شیوه مؤلف در این کتاب بیش‌تر جدلی است. لذا به «قیاس» نیز بر اثبات مسائل امامت استناد می‌کند. بنابراین، مؤلف در جدال خود می‌توانسته به برخی از مطالب احادیث کتاب سلیم استناد یا از آن‌ها استفاده کند؛ ولی مطلب و استنادی از سلیم در کتاب موجود نیست.

۱-۲-۳. تفضیل أمير المؤمنين عليه السلام

اثر مذکور، کتابی است درباره فضایل امیرمؤمنان حضرت علی عليه السلام و اثبات برتری آن حضرت بر دیگران. شیخ مفید در این اثر، با استناد به احادیث شیعه و سنی، با روش‌های متعدد، فضایل امام علی عليه السلام را بر همه پیامبران به جز بر پیامبر اسلام به اثبات رسانده است (همان، ۱۴۱۴ ب: ص ۴ - ۱۰).

با این که برخی از موضوعات این کتاب با موضوعات کتاب‌های سلیم، مشابه است و مضامین و عباراتی همانند آن، در کتاب‌های سلیم وجود دارد؛ هیچ مطلبی به نقل از سلیم و نیز کتاب سلیم و یا اشاره‌ای به سلیم، در آن وجود ندارد (همان، فهرست).

۱-۲-۴. الإزْشاد في معرفة حُجَجِ الله عَلَى الْعِبَاد

کتاب مذکور، اثری است کلامی و تاریخی درباره زندگی ائمه اطهار عليهم السلام که شیخ مفید با توجه به روایات، آن را در سال ۴۱۱ ق تألیف کرده است.

با این که کتاب مذکور در برخی موضوعات با کتاب‌های کنونی سلیم مشابهت‌های فراوانی دارد (همان، ۱۴۱۴ پ: مقدمه، ص ۳۲، ۱۲۸، ۲۶۷، ۲۶۸؛ سلیم، ۱۳۹۷: ص ۲۲۸؛ همان،

۱۴۱۴: ص ۲۴۴، ۲۷۵، ۳۴۱؛ و حتی برخی از احادیث کتاب الارشاد؛ احادیث کتاب کنونی سلیم، همانند حدیث ۱۲، ۲۰، ۳۰ و ۶۳، دارای مشابهت مضمونی هستند (همان، ۱۳۹۷: ص ۳۳۱، ۴۱۳، ۴۹۹، ۶۴۶)؛ با این حال، هیچ اشاره، نقل و مطلبی از شخص سلیم و کتاب وی در این کتاب شیخ مفید وجود ندارد.

۱-۳. نتیجه جست و جوی سلیم در آثار منسوب به شیخ مفید

آثار منسوب به مفید، شامل آثاری اند که یا بازسازی شده هستند، و یا نوشته شخص شیخ مفید نیستند؛ و یا این که انتساب آن کتاب ها به شیخ مفید مخدوش و مورد ابهام قرار گرفته است؛ یعنی ۱. الفصول المختارة؛ مؤلف: سید مرتضی؛ و استفاده شده از آثار شیخ مفید؛ ۲. الکافئة؛ بازسازی شده برای شیخ مفید؛ ۳. النکت الاعتقادية؛ مؤلف: ناشناخته؛ انتساب مخدوش به شیخ مفید؛ ۴. الاختصاص؛ مؤلف: ناشناخته؛ انتساب مخدوش به شیخ مفید؛ ۵. تصحیح الاعتقاد.

در تمامی ۵ عنوان اثر مخدوش و یا منسوب به شیخ مفید؛ که البته با موضوعات کتاب های کنونی منسوب به سلیم نیز مرتبط هستند؛ حدیثی به نقل از کتاب های سلیم یافت نشد. همچنین هیچ حدیثی به نقل از سلیم یافت نگردید. تنها چند اشاره به نام سلیم و یک حدیث از «سلیم شامی» ملاحظه شد. این، در صورتی است که برخی از این آثار، با مسائل کتاب منسوب به سلیم همپوشانی بالایی دارند؛ و نبود نام و مطلبی از سلیم در آن ها، بسیار حائز اهمیت است. در ادامه به بررسی این چند اثر به نسبت موضوعات کتاب های منسوب به سلیم پرداخته می شود که عبارتند از:

۱-۳-۱. الفصول المختارة

اثر مذکور، اثر مفصلی از سیدمرتضی علم الهدی است؛ که نویسنده مطالبی از کتاب های «المجالس» و «العیون والمحاسن» و بخش هایی از املائی شیخ مفید بر ایشان و دیگر تألیفات شیخ

مفید را گل چین و با نام «الفصول المختارة» تدوین کرده است.^۱

این کتاب، حاوی مجموعه مباحثه‌های شیخ مفید با علمای اهل تسنن، در مباحث اعتقادی و کلامی است که بسیاری از عقاید شیعه را با بیانی استدلالی و با استناد به عقل و قرآن و روایات اهل بیت علیهم‌السلام ثابت کرده؛ و بسیاری از شبهات و اشکالات اهل تسنن بر شیعه را جواب داده است. با این که مطالب مرتبط با کتاب سلیم در فصل‌هایی از این کتاب وجود دارند (مفید، ۱۴۱۴: فهرست)؛ با این حال، هیچ مطلبی به نقل از سلیم بن قیس و نیز کتاب سلیم و یا اشاره‌ای به سلیم، در این کتاب وجود ندارد.

به عنوان نمونه، یکی از موارد مشابه ذکر می‌شود: حداقل در دو جای کتاب الفصول المختاره، در مورد آیه تطهیر و روایت مربوط، مطالبی آمده است (همان، ۱۴۱۴: ص ۵۳ و ۸۸). همچنین، حداقل در دو جای کتاب سلیم در مورد آیه تطهیر و روایت مربوط، مطالبی ملاحظه می‌شوند (سلیم، ۱۳۷۸: ص ۲۰۰ و ۲۹۸).

۱-۳-۲. الكافئة فی رد توبة الخاطئة

در حال حاضر نسخه‌ای از این کتاب در دسترس نیست؛ اما نسخه بازسازی شده آن در مجموعه آثار کنگره شیخ مفید منتشر شده است.^۲

با این که کتاب الكافئة، در برخی موضوعات با کتاب‌های کنونی سلیم دارای مشابهت‌هایی است؛ و نیز شخص سلیم (طبق ادعای کتاب کنونی سلیم) به عنوان صحابی خاص امام علی علیه‌السلام و عضو گروه «شرطة الخمیس» بوده است؛ و در برخی مسائل مهم، (همانند جنگ

۱. بسیاری از بزرگان، در منابع روایی، این کتاب را به شیخ مفید نسبت داده‌اند؛ اما در مقابل، نوه محقق کرکی و سیدحسین مجتهد، آن را تألیف سیدمرتضی دانسته‌اند. با توجه به مقدمه کتاب، می‌توان گفت نسبت این کتاب به سیدمرتضی مناسب‌تر است؛ زیرا او این کتاب را از میان تألیفات شیخ مفید جمع‌آوری کرده است.

۲. جناب آقای زمانی‌نژاد، روایات منقول از کافئة تحت عنوان «المسألة الكافئة فی ابطال توبة الخاطئة» در کتاب‌های بحارالانوار، و مثالب النواصب شهرآشوب و نیز مستدرک الوسائل محدث نوری را جمع‌آوری و در ضمن ۶۳ روایت، نسخه بدلی از کافئة ترسیم کرده است (برای اطلاع بیشتر تر رک: مفید، محمد بن محمد بن نعمان، مصنفات الشیخ المفید، ۱۴۱۳: کنگره شیخ مفید، قم، ج ۶).

صفین، جمل و نهروان) مستقیماً شرکت داشته، که این مسائل به موضوع کتاب الکافئة مرتبط است؛ همچنین، چون سلیم بن قیس (طبق ادعای کتاب کنونی سلیم) در روزها و ماه‌های بسیاری، همنشین و از اصحاب خاص حضرت علی علیه السلام به شمار می‌رفته و نقش پررنگی در زندگی حضرت علی علیه السلام داشته است؛ این مؤلفه‌ها و امتیازات، کافی است تا شیخ مفید از کتاب سلیم و نیز از گزارش‌های سلیم، برای اثر تألیفی خود استفاده؛ یا طبق اسناد دیگر تاریخی به غیر از کتاب وی، از سلیم، یادی کند؛ اما هیچ اشاره، نقل و حتی مطلبی از شخصیت سلیم و نیز کتاب وی، در این کتاب شیخ مفید ملاحظه نمی‌شود؛ به جز یک حدیث که در بحارالانوار، به نقل از کتاب کافیه آمده است (مجلسی، بی‌تا: ج ۳، ص ۱۴۲). در زمینه این حدیث، چند نکته قابل توجه است:

۱. این حدیث، در جوامع حدیثی دیگر یافت نشد. همچنین در کتاب مفصل دیگر شیخ مفید، در مورد جنگ جمل ملاحظه نگردید. احتمالاً بازساز کتاب کافیه به همین دلیل این حدیث را در متن کافیه نیاورده و آن را در قسمت آخر، یعنی استدراک ذکر کرده است (مفید، ۱۴۱۳: ج ۶، ص ۴۶).

۲. حدیث اسناد ندارد؛ و مشخص نیست که منظور از سلیم، کدام سلیم است.

۳. براساس بررسی‌های صورت گرفته، این حدیث، در کتاب‌های کنونی سلیم نیز وجود ندارد؛ هر چند بعضی مضامین آن با برخی از مضامین حدیث ۳۷ کتاب کنونی سلیم، همخوانی دارد (سلیم، ۱۳۹۷: ص ۵۲۷).

۱-۳-۳. نکت الاعتقادیه

کتاب مذکور، اثر مختصری است با موضوع کلام و عقاید شیعه، منسوب به شیخ مفید؛ که البته تألیف آن توسط وی از سوی برخی، محل تردید است^۱. مؤلف در این کتاب به بررسی مباحث

۱. چند تن از کتابشناسان و محققان به این موضوع پرداخته‌اند؛ از جمله سید عبدالعزیز طباطبایی و سید محمدرضا حسینی جلالی و رضا مختاری و سید محمد اصفیائی (حافظیان، ابوالفضل، «النکت الاعتقادیه» شیخ مفید یا «فخریه فی الاعتقاد» فخرالمحققین)، پایگاه کتابشناسی شیعه، (۱۲ مرداد ۱۳۸۹)، (۲۴ اردیبهشت ۱۳۹۱). همچنین، کتاب دیگری با

اعتقادی، مانند توحید، نبوت، معاد، عدل و امامت پرداخته است (مفید، ۱۴۱۳: فهرست النکت).

با این که فصلی از این کتاب به امامت مربوط است؛ و برخی از موضوعات این کتاب با موضوعات کتاب‌های سلیم، اندکی مشابه است (همان، ۱۴۱۳: ص ۴۲ و ۴۳)؛ هیچ مطلبی به نقل از سلیم و نیز کتاب سلیم و یا اشاره‌ای به سلیم، در آن ملاحظه نمی‌شود.

۱-۳-۴. الإختصاص

مؤلف اثر مذکور ناشناخته است (حیدری، ۱۳۹۷: ص ۲۰). عده‌ای نیز درباره نویسنده یا نویسندگان آن اختلاف دیدگاه دارند^۱. این اثر، دفتری کشکولی و متنوع است، مشتمل بر احادیثی از معصومان علیهم‌السلام در موضوع عقاید، سیره و تاریخ، حکمت و اندرز، اخلاق و آداب، فضایل اهل بیت و نقایص مخالفان آنان و معجزات و کرامات آن بزرگواران. این اثر دارای یک مقدمه چند سطری است که بعد از آن، مطالب دفتر با دو روایت در فضل علم آغاز می‌شود و سپس روایاتی درباره شرطة الخمیس و نیز احادیثی درباره فضایل علما و آن‌گاه درباره اصحاب ائمه علیهم‌السلام عنوان می‌شوند. روایاتی درباره حوادث پس از وفات پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، مناظره ابوحنیفه با امام صادق علیه‌السلام،

→

نام «النکت الإعتقادیة» منتشر شده که به سبک سؤال و جواب می‌باشد و به شیخ مفید نسبت داده شده است؛ اما بنابر بر تحقیق برخی محققان، این کتاب نوشته شیخ مفید نیست و از تألیفات فخر المحققین، فرزند علامه حلی می‌باشد؛ زیرا بعضی نسخه‌های قدیمی آن را به فخر المحققین منسوب دانسته‌اند و سبک و شیوه نگارش آن کتاب نیز به تألیفات شیخ مفید شباهتی ندارد. این، در حالی است که کتاب حاضر بسیار به دیگر تألیفات شیخ مفید شبیه بوده و با آن‌ها هماهنگ است.

۱. نیز در مقالات مختلف، از جعفر بن حسین المؤمن (م ۳۴۰ق) و أبوعلی أحمد بن الحسین بن أحمد بن عمران (ق ۴) و شیخ مفید (م ۴۱۳ق)، و یا دفتری با چندین نویسنده، بحث شده است (تهرانی، آقا بزرگ، *الذریعة الی تصانیف الشیعة*، قم، اسماعیلیان و کتابخانه اسلامی تهران، ۱۴۰۸: ج ۱، ص ۳۶۰؛ شبیری زنجانی، سید محمد جواد، *الاختصاص شیخ مفید*، مجله نورعلم، شماره ۳۸، اسفند ۱۳۶۹: ص ۷۰ و انصاری، حسن، نمونه‌ای از دفاتر محدثان: کتاب الاختصاص منسوب به شیخ مفید، سایت بررسی‌های تاریخی).

قصیده فرزندق، اقوال برخی از حکما و وصایای لقمان حکیم؛ از دیگر موضوعاتی هستند که در این دفتر نقل شده‌اند (منسوب به مفید، ۱۴۱۴: فهرست).

در این دفتر، مانند کتاب‌های روایی، مطالب با ذکر سند آمده‌اند؛ هر چند در ذکر اسناد، اسلوب خاصی انتخاب نشده و وحدت رویه‌ای در میان نقل روایات ملاحظه نمی‌گردد؛ و در آن، از روایات بدون سند، تا روایت‌های مرسل که مستقیم از امام آغاز شده، تا روایاتی که دارای ۸ واسطه‌اند؛ ملاحظه می‌شوند.

کتاب اختصاص، با این که با مطالب کتاب‌های سلیم موضوعات بسیار مشابهی دارد؛ جز یک حدیث از سلیم شامی^۱ و دو اشاره به سلیم بن قیس، هیچ مطلب دیگری در آن، به نقل از سلیم و کتاب وی و یا اشاره‌ای به سلیم وجود ندارد (همان، ص ۳، ۷ و ۸).

اگر این نوشته و کتاب از شیخ مفید بود؛ لازم بود که وی از سلیم به عنوان شرطة الخمیس و کسی که در جنگ‌های حضرت امیر همانند جنگ جمل شرکت داشته است؛ نام ببرد؛ در صورتی که از سلیم به عنوان صحابی و یا تاریخ‌نگار جمل؛ و نیز احادیث سلیم و کتاب وی در کتاب جمل شیخ مفید و دیگر کتاب‌های وی مطلبی موجود نیست (قسمت کتاب جمل در همین نوشتار را نگاه کنید).

در بررسی این اثر، نکاتی قابل توجه است:

۱. سه نوبت که در کتاب اختصاص به نام سلیم اشاره شده است (همان، ص ۳، ۸، ۳۲۹)؛ اما این موارد باهم متفاوتند: «سلیم بن قیس الیهالی»، «سلیم بن قیس الیهالی و أبوصادق» و «سلیم بن قیس الشامی».

۲. حدیث منقول از «سلیم شامی»؛ احتمالاً از کتاب بصائر الدرجات نقل شده است (صفر، ۱۴۰۴: ص ۳۷۲). بنابراین، کلمه «بن قیس» در اسناد حدیث، تصحیف اسناد بصائر است؛ با

۱. این حدیث اختصاص، با بخشی از حدیث ۳۷ کتاب جدید سلیم، همخوانی دارد. یعنی این حدیث، فقط هشت خط است؛ در صورتی که حجم حدیث ۳۷ کتاب سلیم، حداقل ۸ صفحه می‌باشد (سلیم بن قیس، اسرار آل محمد، نشر دلیل‌ما، قم، ۱۳۹۷: ص ۵۲۱ به بعد و ناشناس (منسوب به مفید)، *الاختصاص*، دارالمفید للطباعة والنشر والتوزیع، بیروت - لبنان، ۱۴۱۴: ص ۳۲۹).

این توضیح که از پایان صفحه ۲۶۶ تا صفحه ۳۳۴ اختصاص، مجموعه احادیثی درباره امامت آمده است که بیش‌تر آن‌ها در کتاب بصائر الدرجات موجود است؛ و به احتمال قوی این احادیث، همگی به روایات سعدبن عبدالله اشعری در کتاب بصائر الدرجات او متعلق است. بنابراین، حدیث «سلیم بن قیس الشامی» موجود در اختصاص، همان حدیث «سلیم الشامی» در کتاب بصائر الدرجات است (همان، ص ۳۹۲).

۳. اکنون، عدم صحت انتساب کتاب اختصاص به شیخ مفید، امر بسیار روشنی است (شبیری، ۱۳۶۹: ص ۷۰). این کتاب، مجموعه‌ای متنوع و کشکول مانند است که احتمالاً در طول زمان، کاتبان بعدی مطالبی به آن افزوده‌اند. با این حساب، مشخص نیست که احادیث موجود در آن، الزاماً متقدم باشند؛ و ممکن است برخی از احادیث در دوره‌های بعدی، یعنی قرن هفتم به بعد به این دفتر اضافه شده باشند.

۱-۳-۵. تصحیح اعتقادات الإمامیة

تصحیح الاعتقاد، کتابی است منسوب به شیخ مفید که البته برخی این انتساب را به دلایلی مخدوش می‌دانند (سلیمان پور، ۱۳۹۷: ص ۵). این کتاب، شرح، تصحیح و نقدی است بر کتاب «الاعتقادات»، نوشته شیخ صدوق؛ که در آن مهم‌ترین اعتقادات شیعه امامیه آمده است.

با این که برخی از موضوعات این کتاب با موضوعات کتاب‌های سلیم، مشابه است؛ هیچ مطلبی به نقل از سلیم و نیز کتاب سلیم و یا اشاره‌ای به سلیم، در آن وجود ندارد. جدا از این، مؤلف در انتهای کتاب تصحیح الاعتقاد، فصل «فی احادیث المختلفه» چنین می‌گوید:

... اما به این کتاب، اعتمادی نیست؛ و شایسته است متدینان، از عمل به آنچه در آن است، خودداری کنند، و از اعتماد به آن بپرهیزند؛ و از تقلید از روایاتش دوری کنند و در احادیث این کتاب به علما متوسل شوند، تا آنان را بر صحیح و فاسد آن آگاه کنند (مفید، ۱۳۶۳: ص ۱۲۶).

اکنون دلیل قطعی و روشنی وجود ندارد که نشان دهد کتاب «تصحیح اعتقادات الامامیه» تألیفی اصیل از شیخ مفید است. نامی که در گذشته برای کتاب استفاده شده، «کتاب جوابات ابی جعفر القمی» بوده است. در متن کتاب نیز همه جا اقوال احتمالاً از شیخ صدوق با عنوان گفته‌های ابو جعفر درج شده است و ناقد «اعتقادات منسوب به صدوق» نیز، در بسیاری مواقع، از

شیخ صدوق، همین تعبیر «ابوجعفر» را به کار برده است.

به نظر می‌رسد این اثر، در واقع کتاب مستقلی با ساختاری مشخص نبوده است. همچنین مشخص است که نامگذاری کتاب از سوی مؤلف صورت نگرفته است. حتی این اثر، دارای خطبه و مقدمه‌ای نیست و محتمل است به صورت حاشیه‌هایی بوده که ناقد بر نسخه‌ای از کتاب اعتقادات منسوب به شیخ صدوق نگاشته است و در نسخه برداری‌های بعدی، به شکل کتابی مستقل قوام یافته است؛ و در قرون بعدی، وقتی خواسته‌اند این حاشیه‌های تدوین یافته را با عنوانی مستقل خطاب کنند، اثر را به این دلیل که در سراسر کتاب، اقوال ابوجعفر مورد رد قرار گرفته است؛ نام آن را «جوابات ابی جعفر القمی» گذاشته‌اند (انصاری، ۱۳۹۸).

البته، گزارش‌هایی از ابن شهر آشوب وجود دارند، مبتنی بر این که شیخ مفید حاشیه‌ای بر الاعتقادات شیخ صدوق داشته؛ و نیز شواهدی بیان شده که کتاب «جوابات ابی جعفر قمی» و «الرد علی ابن بابویه» (که نجاشی و ابن شهر آشوب برای شیخ مفید ذکر کرده‌اند)؛ احتمالاً همین کتاب «تصحیح الاعتقاد» است. همچنین مواردی که نویسنده تصحیح الاعتقاد به آثار خود ارجاع می‌دهد؛ همان آثار شیخ مفید هستند (اکبری، ۱۳۹۸: ص ۶۶).

ولی به نظر می‌رسد جدا از این که باید در زمینه انتساب کتاب تصحیح الاعتقاد به شیخ مفید دقت بیش تری شود؛ نباید از این واقعیت دور ماند که ممکن است برخی از حواشی نویسندگان دیگر بر نسخه خطی کتاب تصحیح الاعتقاد، در نسخه برداری‌های بعدی از این کتاب، بر آن افزوده شده باشند؛ که این وضعیت، بررسی صحت و سقم انتساب اثر را به شیخ مفید، پیچیده‌تر خواهد کرد.

۴-۱. جمع بندی و نتیجه گیری سلیم در آثار مفید

الف) در کل براساس بررسی آثار در دسترس شیخ مفید (چه آثار مرتبط با موضوعات کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم و چه آثار غیر مرتبط با این کتاب‌ها) که حدود چهل کتاب و رساله هستند؛ هیچ نام و نشانی از سلیم و نیز احادیث وی، در این آثار یافت نشد؛ جز یک حدیث کوتاه که در «باب تمییز اهل الخمس و مستحقیه» در کتاب المقنعة آمده است (مفید، ۱۴۱۰: ص ۲۷۷). البته این حدیث، عیناً در کتاب اصول کافی، جلد ۱، صفحه ۵۳۹ ذکر شده است؛ و با

لحاظ تفاوتی‌های متن، مشخص است که از منبعی جز کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم، در کتاب المقنعة نقل شده است؛ یعنی متن آن، چه از لحاظ حجم و چه از نظر عبارات، با متن موجود در کتاب‌های منسوب به سلیم، مطابق و یکسان نیست.

ب) در آثار و کتاب‌های منسوب به شیخ مفید، شامل «الفصول المختارة، الكافية، النکت الإعتقادية، الاختصاص» نیز، جز در کتاب اختصاص، که یک حدیث از سلیم شامی و دو اشاره به سلیم بن قیس، وجود دارند؛ هیچ مطلب دیگری به نقل از سلیم و نیز کتاب سلیم و یا اشاره‌ای به سلیم، یافت نشد.

این حدیث کتاب الاختصاص، با بخشی از حدیث ۳۷ کتاب جدید سلیم، همخوانی دارد؛ یعنی این حدیث، فقط هشت خط است؛ در صورتی که حجم حدیث ۳۷ کتاب سلیم، حداقل هشت صفحه می‌باشد. حدیث مندرج در اختصاص، از «سلیم شامی» است؛ که احتمالاً از کتاب بصائر الدرجات نقل شده است. بنابراین، کلمه «بن قیس» در اسناد حدیث، تصحیف اسناد بصائر است.

در این میان آنچه مهم است، این که عدم صحت انتساب کتاب الاختصاص به شیخ مفید، اکنون امر روشنی است.

ج) نتیجه این که، احادیث سلیم در دو نوع خود، اعم از احادیث کوتاه سلیم که در منابع نخستین وجود دارند و احادیث بلند منسوب به سلیم که در کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم ملاحظه می‌شوند؛ در آثار شیخ مفید، جز یک حدیث کوتاه فقهی، دیده نمی‌شود. با این که به مناسبت جایگاه شیخ مفید و نیز آثار متعدد او، مخصوصاً در حوزه کلام و امامت و تاریخ و همچنین با عنایت به کتابخانه و منابع وی تا قرن چهارم، و از همه مهم‌تر، آثار خاص شیخ مفید، که از لحاظ محتوا می‌توانستند با احادیث کتاب سلیم هماهنگ باشند؛ لازم و منطقی می‌نمود که اگر احادیث کتاب‌های سلیم در دوران شیخ مفید وجود داشتند و در دسترس بودند؛ وی بیش از این تعداد اندک، از نام و روایات سلیم بن قیس استفاده کرده باشد؛ و از آن مهم‌تر، به کتاب وی نیز ارجاع بدهد.

در این میان، شاید گفته شود یا استدلال گردد که احادیث سلیم بن قیس، در آثار شیخ مفید بیش از مقدار اندکی که بیان شد، به کار رفته است؛ اما این احادیث با افتادگی نام «سلیم بن

قیس» همراه بوده؛ به همین دلیل شناسایی نشده‌اند؛ و ممکن است با نام راویان ثانوی سلیم (یعنی ابان بن ابی عیاش، معمر بن راشد و عمر بن اذینه) در آثار شیخ مفید وجود داشته باشند. بنابراین، در آثار در دسترس شیخ مفید، جداگانه بررسی شد که نتایج مثبتی ملاحظه نگردید. (د) تنها مسئله‌ای که درباره شیخ مفید و سلیم بن قیس قابل تأمل است؛ مطلب کوتاهی است که در انتهای کتاب تصحیح الاعتقاد، فصل «فی احادیث المختلفه»، در مورد کتاب سلیم بیان شده است (همان، ۱۳۶۳: ص ۱۲۶).

چند حالت در مورد این مسئله قابل تصور است:

۱. کتاب اعتقادات از شیخ صدوق نیست؛ یا این که حدیث سلیم در این کتاب اصیل نیست و بعدها بر این کتاب افزوده شده است؛ و یا کتاب تصحیح الاعتقاد از شیخ مفید نیست؛ و یا این که مطلب ذکر شده در مورد سلیم اصیل نمی‌باشد و نسخه برداری‌های بعدی آن را بر کتاب تصحیح الاعتقاد افزوده‌اند. در تمامی این فرض‌ها، روشن و منطقی می‌نماید که شیخ مفید، کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم و احادیث آن را ندیده و در زمان و دوران وی، چنین کتابی وجود نداشته است.

۲. اما اگر کتاب اعتقادات از شیخ صدوق باشد؛ و اگر حدیث سلیم در این کتاب اصیل باشد و بعدها بر این کتاب افزوده نشده باشد؛ و نیز اگر کتاب تصحیح الاعتقاد از شیخ مفید باشد؛ و اگر مطلب پیش گفته در مورد سلیم اصیل باشد و بعدها بر کتاب تصحیح الاعتقاد افزوده نشده باشد؛ از تمام فروض مذکور، این نکته حاصل می‌شود که کتابی با عنوان کتاب سلیم در دوران شیخ مفید وجود داشته است؛ اما مشخص نیست که آن کتاب، چه کتابی بوده است؟ این نکته بدان معناست که کتاب سلیم با احادیث کوتاه، که در منابع نخستین وجود داشته، و از عمر بن اذینه منقول هستند؛ یا کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم که احادیث بلندی دارند و از معمر بن راشد منقول می‌باشند.

هر چند با توجه به هر دو وضعیت؛ و نیز تذکر شیخ مفید، این نتیجه ملاحظه می‌گردد که کتاب سلیم در فرض مذکور، نزد شیخ مفید بی‌اعتبار بوده است؛ اعم از کتاب سلیم با احادیث کوتاه، و کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم. به همین دلیل، شیخ مفید از احادیث کتاب سلیم در دو نوع خود، استفاده نکرده؛ چرا که آن را بی‌اعتبار دانسته است.

بنابراین، حتی اگر در نسبت کتاب تصحیح الاعتقاد به شیخ مفید تردید نکنیم؛ یا برای پاراگراف ذکر شده از شیخ مفید دربارهٔ سلیم تردید روا نداریم؛ باز شیوه شیخ مفید در عدم نقل روایات سلیم (مخصوصاً در کتاب‌های دیگر او، مانند الارشاد و الجمل) گویای این نکته مهم است که یا کتاب کنونی سلیم در آن دوره وجود نداشته است، یا شیخ مفید به متن کتاب کنونی سلیم دسترسی نداشته؛ یا حداقل، وی اساساً دیدگاه مساعدی به این کتاب نداشته است تا در آثار خود به احادیث آن اعتنایی ورزد.

۲. بررسی نسبت کتاب کنونی سلیم به منابع شیخ مفید

چون منظور ما بررسی نسبت احادیث کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم با منابع شیخ مفید است؛ در این نوشتار، به بررسی تمامی کتاب‌های تاریخی و کلامی قرن اول تا چهارم شیعه که قبل از شیخ مفید و در دوران شیخ تألیف شده‌اند و نسخه‌های آن‌ها اکنون در دسترس هستند؛ به عنوان کتاب‌های نخستین و عنوان کلی «منابع شیخ مفید»، می‌پردازیم (یعنی حتی کتاب‌هایی که ممکن است اساساً جزء منابع آثار شیخ مفید واقع نشده باشند)؛ به این معنا که دایره منابع شیخ مفید را گسترده کردیم و هر آنچه تا دوران شیخ مفید، وجود دارند، به عنوان منابع مورد بررسی قرار دادیم.

از دو قرن اول، کتابی باقی نمانده است (البته با فرض استثنای کتاب‌های منسوب به سلیم). بنابراین، بررسی حاضر، شامل کتاب‌های دو قرن ۳ و ۴ ق، هستند. در این دو قرن، حدود ۳۱ عنوان کتاب تاریخی و کلامی از مؤلفان شیعه (یا حداقل منسوب به شیعه) بر جای مانده است.

۱-۲. نتایج بررسی منابع شیخ مفید

بررسی متن این آثار نشان می‌دهد کتاب‌های تاریخی و کلامی قرن اول تا چهارم، در برخی موضوعات با احادیث کتاب‌های کنونی سلیم مشابهت‌های فراوانی دارند؛ اما:

۱. هیچ نقلی از کتاب سلیم در قرن اول تا چهارم دیده نمی‌شود؛
۲. در آثار قرن چهارم، دو اشاره به کتاب سلیم (مسعودی، بی‌تا: ص ۱۹۸ و ۱۹۹؛ نعمانی،

۱۳۹۷: ص ۱۰۱)؛ و دو اشاره به شخص سلیم (منسوب به مفید، ۱۴۱۴: ص ۳، ۷ و ۸) وجود دارد. طبق شواهد متعددی، این اشارات در این منابع، همگی یا جعلی هستند؛ یا با حسن ظن، جزء حواشی کتاب‌ها بوده‌اند؛ که در نسخه برداری‌های بعدی، به متن کتاب‌ها افزوده شده‌اند (استادی، ۱۳۹۹: ص ۴۰۰).

۳. در این کتاب‌ها جز چند مورد بسیار اندک؛ نقل و مطلب قابل توجهی از شخص سلیم، و احادیث سلیم (که بخش اندکی از آن، در کتاب‌های کنونی سلیم ثبت است) ملاحظه نمی‌شوند؛ حتی برخی از احادیث این کتاب‌ها با احادیث کتاب‌های کنونی سلیم مشابهت متنی دارند؛ اما از اشخاص دیگری نقل شده؛ ولی از احادیث کتاب سلیم نقل نشده‌اند؛ که به نظر می‌رسد شاید «برداشت معکوس» از این کتاب‌ها در کتاب‌های سلیم رخ داده باشد؛ به این معنا که از آن آثار، در تدوین کتاب‌های کنونی سلیم استفاده شده باشد.

از جهات و جنبه‌های مختلفی می‌توان نتایج بررسی کتاب‌هایی را که گذشت؛ مورد نظر قرار داد؛ که در این جا برخی از آن‌ها را عنوان می‌کنیم:

۱. از ۳۱ عنوان کتاب‌های مربوط به قرن سوم و چهارم که (با موضوع کلامی و تاریخی از مؤلفان شیعه) بررسی شد؛ تنها در ۱۰ عنوان، نقلی از سلیم بن قیس وجود داشت؛ یعنی در الغارات، بصائر الدرجات، مسترشد فی الامامة، مناقب الامام أميرالمؤمنين، الإمامة و التبصرة من الحيرة، کتاب الغيبة، شرح الأخبار، الاعتقادات، کمال الدین و کفایة الاثر.

بنابراین، حدود ۳۱ حدیث تکراری (با احتساب حدیث سلیم شامی و سلیم تنها) و غیرتکراری از ۱۰ عنوان کتاب قرن سوم و چهارم؛ نقلی از سلیم بن قیس دارند؛ و ۲۱ عنوان کتاب، هیچ حدیثی از سلیم نقل نشده است و یا به سلیم و کتاب او هیچ اشاره‌ای نداشته‌اند.

۲. همچنین بسیار مهم است که بدانیم، از مجموع ۳۱ حدیث منقول از سلیم، در این ۱۰ عنوان کتاب کلامی و تاریخی شیعه قرن سوم تا پنجم و مرتبط با موضوع کتاب سلیم؛ مجموعاً حدود ۲۱ حدیث غیرتکراری از قرن سوم و چهارم وجود دارند که اکثر آن‌ها با کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم ارتباطی ندارند و ۵ حدیث آن‌ها در الغيبة نیز ننویس هستند.

۲-۲. جمع بندی بررسی منابع شیخ مفید

با ذکر چند مقدمه، به جمع بندی و نتیجه گیری در مورد انتساب کتاب منسوب به سلیم و کتاب های تاریخی، کلامی و مناقبی قدما می پردازیم:

نکته مذکور، از دو حال خارج نیست: یا کتاب منسوب به سلیم (که اکنون موجود است) در دسترس علمای پیشین بوده یا در دسترس آنها نبوده است.

اگر در دسترس علما نبوده است؛ حداقل دو حالت متصور است: یا این کتاب در گوشه ای افتاده بوده و بعدها (مثلاً قرن هفتم به بعد) هویدا و پیدا شده است؛ یا این کتاب های موجود منسوب به سلیم، اساساً جعلی هستند و از سلیم نیستند و در قرون بعدی (مثلاً قرن هفتم به بعد) تدوین و نگارش شده اند.

اگر کتاب منسوب به سلیم، در دسترس علما بوده است، با توجه به عدم استفاده از مطالب کتاب مذکور در تألیف آثار مرتبط با موضوعات آن، حداقل دو حالت متصور است:

۱. یا کتاب و مطالب کتاب سلیم را جعلی و غیر معتبر می دانستند؛

۲. یا مطالب را معتبر می دانستند؛ ولی به لحاظ جو حاکم و اختناق جامعه، تقیه می کردند و لذا از مطالب آن استفاده نکرده اند. این فرض باطل است؛ چون بسیاری از مطالبی که مؤلفان آثار تاریخی و کلامی و مناقبی مورد بررسی واقع شده، مطالبی مشابه محتوای کتاب سلیم (اما متفاوت از آن) داشته اند و لذا روشن است نگارش این کتاب ها در حالت تقیه نبوده است.

همچنین آثار مورد بررسی قرار گرفته قدما، دو دسته هستند:

الف) آثاری که منطقی می نماید حدیث از سلیم یا نقل و اشاره ای به سلیم نداشته باشند؛ مثلاً به علت اختصار و یا سبک اختصاصی مؤلف؛

ب) آثاری که طبق قاعده و معمول، باید یا حداقل می توانسته اند از سلیم و کتاب موجود منسوب به وی، نقل و استفاده کنند.

با توجه به مورد دوم، به نظر می رسد کتاب های کنونی منسوب به سلیم (منظور چند مدل نسخه خطی موجود) و احادیث موجود در آنها (که در مورد تاریخ، کلام و امامت و مناقب مطاعن هستند)؛ مورد توجه مؤلفان قرن سوم و چهارم نبوده اند؛ به این معنی که با وجود مطالب مشابه و مرتبط، از متن کتاب کنونی سلیم استفاده نکرده اند. این بدان معنا است که یا

کتاب کنونی سلیم در آن دوران وجود خارجی نداشته و یا در دسترس این مؤلفان نبوده؛ و یا حداقل، احادیث کتاب سلیم برای این مؤلفان معتبر نبوده‌اند.

۳. دلایل مبنی بر عدم دسترسی شیخ مفید به کتاب سلیم

جدا از دلایلی که مشخص است کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم پس از قرن هفتم ایجاد یا در دسترس قرار گرفته‌اند (استادی، ۱۳۹۹ ث: سراسر متن)؛ با روش‌ها و زوایای مختلفی می‌توان بررسی کرد که آیا شیخ مفید کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم را در اختیار داشته یا نداشته است.

اکنون در صدد طرح راه‌های بررسی این نکته نیستیم؛ اما با اتکا به برخی از موضوعاتی که کلیات آن‌ها در مطالب قبل گذشت؛ خلاصه‌وار دلایل و شواهدی را ذکر می‌کنیم که این شواهد نشان می‌دهند، شیخ مفید کتاب‌های کنونی سلیم را ندیده، و آن‌ها را در اختیار نداشته است؛ هر چند می‌توان دلایل بیشتری را در ابعاد مختلف، کشف و مطرح کرد. برای این منظور، با ذکر چندین دلیل موجه، به این مقصود دست می‌یابیم که عبارتند از:

۳-۱. عدم شناسایی شخصیت سلیم توسط شیخ مفید

یکی از بخش‌های مهم آثار شیخ مفید، آثار تاریخی اوست. وی شخصیتی با ابعاد سلیم بن قیس و توصیفات وی را در کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم شناسایی نکرده است. مثلاً با این که شیخ مفید مفصلاً به جنگ جمل پرداخته است، نام و نشانی از سلیم بن قیس که به استناد کتاب کنونی سلیم، وی جنگ‌جوی حاضر در جنگ جمل و راوی وقایع آن بوده است؛ وجود ندارد؛ یعنی اساساً طبق آثار شیخ مفید، شخصیتی با توصیفات سلیم بن قیس در وقایع صدر اسلام، چه به عنوان راوی و چه به عنوان صحابی وجود خارجی ندارد.

۳-۲. عدم نقل احادیث کتاب سلیم در آثار شیخ مفید

شیخ مفید در آثار فراوان خود، فقط یک حدیث کوتاه از شخص سلیم بن قیس و آن هم در بخش فقه، نقل کرده است؛ در صورتی که نسخه‌های کنونی منسوب به سلیم، حاوی حدود ۴۸ حدیث خاص و ویژه با موضوعات تاریخی و کلامی و مخصوصاً مسائل امامت هستند که تقریباً

بیش‌تر این احادیث و مطالب، در بیش‌تر آثار شیخ مفید قابلیت استفاده را داشته‌اند. به عبارت دیگر، حدود ۲۰ اثر شیخ مفید با احادیث کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم تطابق موضوعی دارند.

سؤال مشخص آن است که اگر شیخ مفید به احادیث کتاب‌های کنونی سلیم دسترسی داشته است، چرا در ابواب متعدد و مرتبط کتاب‌های خود با این کتاب، از احادیث کتاب سلیم استفاده نکرده و حدیثی نقل نکرده است؟ این خود گویای آن است که وی کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم را در اختیار نداشته است. به عنوان نمونه مهم، باید از احادیث مهدوی کتاب سلیم و عدم درج آن‌ها در کتاب‌های «الفصول العشرة فی الغیبة» و «اربع رسالات فی الغیبة»، شیخ مفید در زمینه مباحث مرتبط با امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف، نام برد.

۳-۳. عدم نقل استادان و پیشینیان شیخ مفید از کتاب سلیم

یکی از شواهدی که می‌توان به وسیله آن در این خصوص بررسی کرد که آیا اساساً شیخ مفید کتاب سلیم را دیده و یا ندیده است و یا اصلاً آثار وی را در دسترس داشته یا نداشته است؛ وجود یا عدم احادیث کتاب‌های کنونی سلیم در منابع پیش از شیخ مفید از قرن اول تا دوره شیخ مفید می‌باشد. به عبارت دیگر، اگر ثابت شود که احادیث کتاب کنونی منسوب به سلیم در اختیار علما و مؤلفان قرون نخستین نبوده است؛ به سادگی نمی‌توان ادعا کرد که شیخ مفید به این کتاب‌ها دسترسی داشته است.

این نکته را با سؤال زیر مطرح می‌کنیم:

چرا علما پیش از شیخ مفید و استادان و معاصران وی، از کتاب کنونی منسوب به سلیم بن قیس، به صورت مستقیم یا غیر مستقیم چیزی نقل نکرده‌اند؟ به عبارت دیگر، چرا متن احادیث کتاب کنونی سلیم، در آثار نخستین پیش از شیخ مفید یافت نمی‌شود؟

پس از بررسی آثار علمای پیش از شیخ مفید، روشن شد که دانشمندانی همانند صفار قمی، ابراهیم ثقفی، ابن رستم طبری، محمد عیاشی، شیخ کلینی و ابن عقده؛ هیچ حدیثی از کتاب سلیم به صورت مستقیم نقل نکرده‌اند؛ و مدرکی دال بر این که ایشان کتاب سلیم را دیده‌اند، وجود ندارد (همان، ص ۲۲۰)؛ هر چند، فقط احادیث کوتاه اندکی از شخص سلیم، با اسناد و

متن متفاوت از کتاب کنونی سلیم، وجود دارند.

ما می‌دانیم که تا زمان علامه مجلسی (قرن ۱۲ق)، هیچ یک از علما، مستقیماً از کتاب سلیم، حدیثی نقل نکرده‌اند و اولین کسی که احادیث سلیم را از کتاب سلیم در اثر خود نقل کرده، علامه محمد باقر مجلسی در بحار الانوار است (همان).^۱ از سوی دیگر، در آثار حدیثی علما، احادیث محدودی به نقل از شخص سلیم بن قیس، با اسناد و راویان متفاوت و مختلف از شخص سلیم، وجود دارند (همان، ۱۳۹۹ الف وب: جدول راویان). هر چند این اسناد احادیث، افتادگی‌های متعددی در میان راویان در خود دارند؛ و جز ۵ حدیث الغیبه نعمانی، همه به نقل از «عمر بن اذینه» هستند؛ که با اسناد نسخه‌های خطی موجود کتاب سلیم همخوانی ندارند (همان، ۱۴۰۰ ب: ص ۱۵۰).

طبق آثار موجود و در دسترس، مثلاً در کل قرن چهارم، تنها ۳۵ حدیث به نقل از سلیم وجود دارند که از این تعداد، ۲۰ حدیث تکراری هستند. بنابراین، در کل آثار حدیثی قرن چهارم، تنها ۱۵ حدیث از شخص سلیم نقل شده است (که ۵ حدیث کتاب الغیبه نعمانی، محرف و نونویس هستند)؛ در صورتی که کتاب سلیم، طبق نسخه‌های پنج‌گانه^۲ موجود، حداقل حدود ۷۰ حدیث و با حساب مستدرکات محقق کتاب سلیم، ۹۹ حدیث می‌باشند. هر چند همین ۱۰ حدیث (منهای ۵ حدیث الغیبه) نقل شده نیز، از لحاظ مقدار و عبارات با کتاب سلیم کنونی همخوان نیستند. تنها یک اثر از میان تمامی آثار قرون نخستین استثنا است؛ و آن کتاب الغیبه نعمانی است، از شش حدیث الغیبه نعمانی از سلیم، یک حدیث آن، هم در آثار مؤلفان قبلی وجود دارد^۳ و هم منقول از عمر بن اذینه است؛ و ۵ حدیث دیگر الغیبه به نقل از معمر بن راشد هستند و در کتاب اولیه الغیبه وجود نداشته و در قرون بعدی از کتاب‌های کنونی سلیم به باب چهارم الغیبه

۱. البته احادیث شماره ۹ و ۱۷ از کتاب کنونی سلیم، در بحار الانوار نیست.

۲. منظور، چند مدل نسخ خطی، که جمعاً شامل ۷۰ حدیث هستند و نسخه چاپی جدید آقای انصاری که ۲۹ حدیث اضافه کرده‌اند (استادی، کاظم، ۱۳۹۹ت: «معرفی نسخه‌های خطی سلیم»، مجله میراث شهاب، قم، ش ۹۹).

۳. حدیث ۲۷ باب چهارم الغیبه: «محمد بن یعقوب [کلینی]، قال: حدثنا علی بن إبراهیم بن هاشم، عن أبيه، عن ابن أبي عمير، عن ابن اذينة، عن أبان بن أبي عیاش، عن سلیم بن قیس الهلالی».

افزوده شده‌اند (همان، ۱۳۹۹ث: ص ۴۰۰).

بنابراین، روشن است که احادیث کتاب‌های کنونی سلیم، در قرون گذشته، حداقل تا شش قرن، در دسترس و استفاده علما و مؤلفان شیعه و سنی نبوده است.

۳-۴. خبر واحد بودن استناد منسوب به شیخ مفید

اگر حدیث سلیم در کتاب اعتقادات صدوق نونویس نباشد؛ و اگر کتاب تصحیح اعتقاد از شیخ مفید باشد و جمله موجود در آن در مورد سلیم بن قیس نونویس نباشد؛ همین یک «خبر واحد» وجود دارد، مبنی بر این مطلب که شیخ مفید کتاب سلیم را شناسایی کرده و یا احتمالاً آن را دیده است.

دو نکته در این زمینه وجود دارد: اول این که این خبر واحد با فاصله ۷۰۰ سال از زمان حیات مؤلف^۱، ادعا دارد که شیخ مفید کتاب سلیم را معتبر نمی‌داند. مطلب مهم دوم این که بر فرض صحت انتساب و خبر کتاب تصحیح الاعتقاد، این مطلب گویای آن است که شیخ مفید کتاب سلیم با احادیث کوتاه در منابع نخستین را در نظر دارد و اعتبار آن را نقد کرده است؛ نه کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم با احادیث بسیار بلند و ناموجود در منابع نخستین را که اساساً در آن دوران وجود خارجی نداشته است.

۱. تمامی نسخه‌های خطی کتاب تصحیح الاعتقاد، به قرن ۱۱ قمری به بعد مربوط هستند (مفید، محمد بن نعمان،

تصحیح الاعتقاد، تحقیق حسین درگاهی، کنگره بزرگداشت شیخ مفید، چاپ اول، ۱۳۷۱: ص ۴ و ۵).

نتیجه‌گیری

با توجه به مناقشات مربوط به کتاب سلیم، و اشکالات و ابهامات جدی در زمینه اصالت کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم که در آثار مختلف بیان شده‌اند، و نیز با دقت در مقدمات و استناداتی که از ابتدای این نوشتار تاکنون بیان شد؛ و همچنین با توجه به دلایل و قرائن مشخص زیر:

۱. عدم شناسائی شخصیت سلیم توسط شیخ مفید؛ ۲. عدم نقل احادیث کتاب سلیم در آثار شیخ مفید؛ ۳. عدم نقل استادان و پیشینیان شیخ مفید از کتاب سلیم؛ ۴. خبر واحد بودن استناد منسوب به شیخ مفید؛ می‌توان نتیجه گرفت که شیخ مفید، یا متن کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم بن قیس را در اختیار نداشته است؛ و کتاب‌های کنونی سلیم، ساخته پس از دوران شیخ مفید هستند؛ و یا اگر آن طور نباشد، و فرضاً شیخ مفید این کتاب را در اختیار داشته؛ ولی احادیثی از آن نقل نکرده است و این نکته بدان معناست که شیخ مفید کتاب سلیم را معتبر نمی‌دانسته و آن را «موضوع» در نظر گرفته است.

همچنین، با فرض صحت انتساب و خبر کتاب تصحیح الاعتقاد در زمینه کتاب سلیم، و با ملاحظه این که کتاب کنونی سلیم در اختیار شیخ مفید نبوده است؛ این وضعیت، نشان می‌دهد شیخ مفید، اعتبار کتاب سلیم گمنام، با احادیث کوتاه موجود در منابع نخستین را نقد کرده است؛ نه کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم بن قیس، صحابی مشهور حضرت امیر ع، با احادیث بسیار بلند و ناموجود در منابع نخستین شیعی را؛ که اساساً در آن دوران و زمان شیخ مفید، وجود خارجی نداشته‌اند.

منابع

۱. استادی، کاظم (بهار ۱۳۹۹ت). «*معرفی نسخه های خطی سلیم*»، مجله میراث شهاب، قم، سال ۹۹.
۲. _____ (۱۳۹۹ت). *نسبت منابع نخستین و سلیم*، قم، کتابخانه دارالحدیث.
۳. _____ (۱۳۹۹الف). *درباره اسناد سلیم*، قم، کتابخانه دارالحدیث.
۴. _____ (۱۳۹۹پ). *مآخذشناسی سلیم بن قیس و کتاب او*، قم، ارزشمند.
۵. _____ (۱۳۹۹ب). *درباره راویان سلیم*، قم، کتابخانه دارالحدیث.
۶. _____ (۱۴۰۰الف). *اسرار آل محمد و سلیم بن قیس*، قم، بوستان کتاب.
۷. _____ (بهاره ۱۴۰۰ب). «*بررسی انتساب سند کتاب سلیم به شیخ طوسی*»، علوم حدیث، ش ۱، سال ۹۹، ص ۱۵۰-۱۷۷.
۸. اکبری، عمیدرضا (پاییز و زمستان ۱۳۹۸). «*بررسی نسبت کتاب تصحیح الاعتقاد به شیخ مفید*»، مطالعات تاریخی قرآن و حدیث، ش ۶۶.
۹. انصاری، حسن (خرداد ۱۳۹۸). «*درباره انتساب تصحیح اعتقادات به شیخ مفید*»، مجله بررسی های تاریخی.
۱۰. انصاری، محمدباقر (۱۳۸۴). *اولین میراث مکتوب درباره حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه*، قم، دلیل ما.
۱۱. حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۷ق). *خلاصه الاقوال*، قم، مؤسسه نشر الفقهیه.
۱۲. حیدری مزرعه آخوند، محمدعلی (پاییز و زمستان ۱۳۹۷). «*کاوشی در پدیدآورنده کتاب الاختصاص*»، حدیث پژوهی، ش ۲۰.
۱۳. الذهبی، محمد بن أحمد (۱۴۰۵ق). *سیر اعلام النبلاء*، محقق: شعیب الأرنؤوط (المحرر)، بیروت، مؤسسه الرسالة.
۱۴. سلمان پور، محمد مهدی (آذر و دی ۱۳۹۷)، «*بازنگری در انتساب یک کتاب به شیخ مفید؛ وداع با تصحیح الاعتقاد*»، آینه پژوهش، شماره ۵ (پیاپی ۱۷۳).
۱۵. سلیم بن قیس (۱۴۱۵ق). *کتاب سلیم بن قیس الهلالی*، قم، الهادی.
۱۶. _____ (۱۳۹۷). *کتاب سلیم بن قیس هلالی*، قم، نشر دلیل ما.
۱۷. شوشتری، محمدتقی (۱۴۲۴ق)، *قاموس الرجال*، قم، مؤسسه النشر الاسلامی.
۱۸. _____ (بی تا). *الاخبار الدخيلة*، تهران، مکتبه الصدوق.
۱۹. صفار، محمد بن حسن (۱۴۰۴ق). *بصائر الدرجات*، محقق: میرزا حسن کوجه باغی، تهران، منشورات الأعلمی.

٢٥. طوسی، محمد بن حسن (بی تا). **الفرست**، قم، شریف رضی.
٢١. کلینی، محمد بن یعقوب (١٣٨٨ق). **کافی**، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
٢٢. مازندرانی، محمد صالح (١٣٤٢). **شرح الکافی**، (مع تعالیک المیرزا أبوالحسن الشعرانی) تهران، المكتبة الاسلامیه.
٢٣. مجلسی، محمدباقر (١٤٠٣ق). **بحار الأنوار**، بیروت، مؤسسة الرسالة.
٢٤. _____ (بی تا). **بحار الأنوار**، بیروت، مؤسسة الوفاء (دارالرضا).
٢٥. محی الدین، عبدالرزاق (١٩٥٧م). **ادب المرتضى من سيرته وآثاره**، بغداد، المعارف.
٢٦. مسعودی، علی بن الحسین (بی تا). **التنبيه والاشراف**، مصحح: اسماعیل الصاوی، قاهرة، دارالصاوی.
٢٧. مفید، محمد بن محمد (١٤١٤ق. پ). **الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد**، بیروت، مفید.
٢٨. _____ (١٤١٣ق). **مصنفات الشيخ المفید**، قم، کنگره شیخ مفید.
٢٩. _____ (١٣٦٣). **تصحیح اعتقادات الإمامیه**، مصحح: شهرستانی، قم، رضی.
٣٥. _____ (١٤١٥ق). **المقنعة**، قم: مؤسسة النشر الإسلامی.
٣١. _____ (١٤١٤ق. الف). **الانصاح**، بیروت، دارالامفید.
٣٢. _____ (١٤١٤ق. ب). **تفضیل أمير المؤمنين عليه السلام**، بیروت، دارالمفید.
٣٣. منسوب به مفید، (١٤١٤ق). **الاختصاص**، بیروت، دارالمفید.
٣٤. منسوب به مفید (١٤١٤ق. ت). **الفصول المختارة**، محقق: السید علی میر شریفی، بیروت، دارالمفید.
٣٥. نجاشی، احمد (١٤٠٧ق). **الرجال**، محقق: شبیری زنجانی، قم، نشر اسلامی.
٣٦. نعمانی، محمد بن ابراهیم (١٣٩٧ق). **الغیبه**، تهران، نشر صدوق.